

O'RTA OSIYO XONLIKLARI VA ERON DIPLOMATIK MUNOSABATLARI TARIXI (XVI–XIX ASRLAR)

Kamalbayev Afzalbek Shuxrat o'g'li

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Tarix yo'nalishi 2-kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15346082>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI–XIX asrlarda O'rta Osiyo xonliklari — Buxoro, Xiva va Qo'qon hamda Eron (Safaviylar, Afshoriylar va Qajarlar sulolalari) o'rtasidagi diplomatik munosabatlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Mazkur aloqalarning shakllanishi, rivojlanishi va muayyan siyosiy voqealar ta'sirida o'zgarishi o'rganiladi. Shuningdek, diniy, iqtisodiy va harbiy omillarning diplomatik jarayonlarga ta'siri yoritiladi. Maqola orqali mintaqaviy geosiyosiy muvozanatda bu aloqalarning tutgan o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, Eron, Qo'qon xonligi, diplomatik aloqalar, elchilik, XIX asr, savdo yo'llari.

Kirish

O'rta Osiyo va Eron o'rtasidagi tarixiy munosabatlar asrlar davomida shakllanib kelgan murakkab siyosiy, madaniy va dini aloqalar tizimining mahsulidir. Ayniqsa XVI–XIX asrlar davrida bu ikki hudud o'rtasidagi diplomatik aloqalar mustaqil siyosiy subyektlar sifatida faoliyat yuritgan davlatlar – Eronning Safaviylar, Afshoriylar va Qajarlar sulolalari hamda O'rta Osiyodagi Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari – o'rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlar doirasida izchil rivoj topgan. Ushbu aloqalar davrning geosiyosiy sharoiti, diniy tafovutlar (shia va sunniy oqimlari o'rtasidagi farqlar), iqtisodiy manfaatlar, shuningdek tashqi bosim – xususan, Rossiya va Britaniya imperiyalarining Markaziy Osiyoga kirib kelishi fonida kechgan.

Mazkur davr diplomatiyasi faqat elchilar almashuvi yoki harbiy ittifoqlar bilan cheklanmay, balki karvon savdosi, diniy risolalar, ilmiy-madaniy almashinuvlar, ziyoratchilar harakati orqali ham shakllangan bo'lib, bu holat mintaqaviy siyosiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Tarixiy jarayonlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, Eron va O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi munosabatlar bir yoqlama bo'lmay, doimiy harakatda, o'zgarishda va siyosiy muvozanat izlash jarayonida kechgan.

Ushbu maqolada XVI asr boshlaridan XIX asr oxirigacha bo'lgan davr mobaynida O'rta Osiyo xonliklari bilan Eron o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning shakllanishi, asosiy bosqichlari, siyosiy va diniy omillari, hamda bu aloqalarning tarixiy ahamiyati keng qamrovli manbalar asosida tahlil qilinadi.

O'rta Osiyo xonliklari va Eron o'rtasidagi diplomatik munosabatlar XVI asrdan XIX asrgacha bo'lgan tarixiy davr mobaynida mintaqaning siyosiy, diniy va iqtisodiy kontekstida shakllangan murakkab va ko'p qatlamli aloqalar tizimini tashkil etadi. Ushbu tarixiy jarayon Eronning turli sulolalari — Safaviylar, Afshoriylar va Qajarlar — bilan Buxoro, Xiva va Qo'qon kabi O'rta Osiyo davlatlari o'rtasida yuritilgan elchilik munosabatlari, harbiy yurishlar, savdo aloqalari hamda diniy ta'sirlar doirasida kechgan. Bu diplomatik munosabatlar mintaqadagi siyosiy barqarorlikni saqlash, tashqi tahdidlarga qarshi turish, diniy g'oyalarning yoyilishi va iqtisodiy manfaatlarni ta'minlash kabi turli maqsadlarni ko'zlagan bo'lib, ular o'z zamonasining xalqaro aloqalarini aks ettiradi.

XVI asr boshlarida Eron taxtiga Shoh Ismoil I boshchiligidagi Safaviylar sulolasi kelishi bilan mintaqada yangi siyosiy dinamikalar vujudga keldi. Safaviylar shia mazhabini davlat dini sifatida e'tirof etgan bir paytda, O'rta Osiyoda Shayboniylar sulolasi sunniy islomni himoya qiluvchi asosiy kuch sifatida faoliyat yuritardi. Bu ikki dinga mansub davlatlar o'rtasida keskin raqobat va qarama-qarshilik yuzaga keldi. 1510-yilda Marv jangida Shoh Ismoil tomonidan Shayboniy Muhammad Shayboniyxonning yengilishi bu qarama-qarshilikning keskin bosqichiga aylangan. Shu tariqa, diniy farqlar siyosiy ziddiyatlar bilan uyg'unlashib, ikki mintaqa o'rtasidagi diplomatik aloqalarning murakkab tus olishiga sabab bo'ldi. Biroq keyingi yillarda, ayniqsa Shoh Abbos I davrida, bu aloqalarda murosaviy yondashuvlar ham ko'zga tashlana boshladi. U Buxoro xonligiga qarshi emas, balki u bilan iqtisodiy va madaniy hamkorlik qilishga intilgan, bu esa elchilik almashinuvi va savdo yo'llarining tiklanishiga xizmat qilgan.

XVIII asrga kelib, Eron taxtini egallagan Nodirshoh Afshor mintaqada harbiy kuchi bilan tanilgan hukmdor sifatida O'rta Osiyoga yurishlar uyushtira boshladi. 1740-yilda u Buxoro xonligi hududiga yurish qilib, xon Abulfayzxonni tobe qildi. Bu yurish Eronning O'rta Osiyodagi siyosiy pozitsiyasini kuchaytirgan bo'lsa-da, bu hukmronlik qisqa davom etdi.

Nodirshohning o'limidan so'ng Eron ichki inqiroz va beqarorlik davriga tushib qoldi, natijada O'rta Osiyo xonliklari yana mustaqil siyosat yuritishga kirishdi. Nodirshoh davrida Eronning diplomatik aloqalari asosan harbiy bosim orqali yuritilgan bo'lib, do'stona diplomatiyadan ko'ra, ta'sir o'tkazishga asoslangan edi. Biroq, tarixiy manbalarda Buxoro va Xiva hukmdorlarining Eron saroyiga elchilar yuborib, o'z manfaatlarini himoya qilishga harakat qilgani ham qayd etilgan.

XIX asr boshlariga kelib, Eron taxtiga Qojarlar sulolasi egalik qildi. Bu davrda xalqaro siyosiy maydon butunlay o'zgardi. Endilikda nafaqat Eron va O'rta Osiyo o'zaro munosabatlarini, balki butun mintaqani ta'siri ostiga olgan Rossiya va Britaniya imperiyalari o'rtasidagi "Buyuk o'yin" (Great Game) siyosiy ziddiyatlari mintaqaviy diplomatiyada hal qiluvchi rol o'ynay boshladi. Qojarlar Rossiya ekspansiyasiga qarshi diplomatik kurash olib borishga harakat qilgan bo'lsa-da, ularning O'rta Osiyo xonliklari bilan aloqalari bu bosimlar fonida zaiflashdi. Shunga qaramay, Buxoro amirligi XIX asrning o'rtalariga qadar Eron bilan aloqalarni saqlab qoldi. Amir Nasrullo davrida Eron bilan o'zaro elchilik almashinuvi qayta jonlandi, savdo karvonlari almashildi. Diniy omillar ham o'z rolini o'ynadi: Buxoro va Eron ulamolari o'rtasida fatvolar, diniy risolalar almashilgan. Savdo yo'llarining ochiqligi, ziyorat qilinadigan muqaddas joylar xavfsizligi, hajga boruvchilar uchun yo'l infratuzilmasi kabi masalalar ham diplomatik muloqot mavzusi bo'lgan.

Qo'qon xonligi va Qojarlar o'rtasidagi munosabatlar esa tarixiy manbalarda kamroq hujjatlashtirilgan bo'lishiga qaramasdan, ayrim elchilar almashuvi holatlari mavjud. Bu xonlikda Umarxon va Madali xon davrida musulmon davlatlari bilan aloqalarni kengaytirish istagi kuchli bo'lgan. Eron bilan munosabatlarda ham diniy yaqinlik, ham savdo manfaatlarini yetakchi omillar bo'lib xizmat qilgan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olish siyosati natijasida nafaqat O'rta Osiyo xonliklari mustaqilligini yo'qotdi, balki ular bilan Eron o'rtasidagi bevosita diplomatik aloqalar ham to'xtab qoldi. Rossiya tomonidan bosib olingan xonliklar bilan Eron aloqalari endilikda Rossiya orqali yoki norasmiy diniy vositalar orqali amalga oshirildi.

1-rasm. Mazkur xarita XVI–XIX asrlarda O‘rta Osiyo xonliklari — Buxoro, Xiva va Qo‘qon hamda Eron o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar geografiyasini aks ettiradi.

Bu tarixiy jarayonlarning barchasi shuni ko‘rsatadiki, Eron va O‘rta Osiyo xonliklari o‘rtasidagi diplomatik aloqalar hech qachon bir xilda yoki doimiy bo‘lmagan. Ular zamon, siyosiy kuchlar nisbati, diniy tafovutlar va tashqi tahdidlar ta‘sirida shakllanib, o‘zgarib borgan.

Ushbu munosabatlarning ayrim davrlarda ziddiyatli, ayrim davrlarda esa hamkorlikka asoslangan bo‘lishi ikki mintaqaning bir-biriga bo‘lgan strategik qiziqishini anglatadi. Elchilik munosabatlari, savdo karvonlari, diniy aloqalar orqali yuzaga kelgan bu diplomatiya bugungi kunda ham tarixiy meros sifatida o‘rganilishi zarur bo‘lgan muhim sohalardan biridir.

Xulosa

XVI–XIX asrlarda O‘rta Osiyo xonliklari va Eron o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar mintaqaning siyosiy, diniy va iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan. Mazkur davrda ushbu ikki mintaqaga o‘rtasidagi aloqalar ko‘p qirrali bo‘lib, diniy farqliklardan tortib, harbiy qarama-qarshiliklar, savdo manfaatlari va xalqaro siyosiy bosimlar ta‘sirida shakllangan. Safaviylar davrida diniy ziddiyatlar asosiy o‘ringa ega bo‘lgan bo‘lsa, Afshoriylar davrida harbiy bosim ustuvor bo‘lgan, Qojarlar davrida esa realpolitik, savdo va mintaqaviy muvozanatni saqlashga qaratilgan aloqalar ko‘zga tashlangan.

Diplomatik aloqalarning shakllanishi faqat rasmiy elchilik doirasida bo‘lmay, balki diniy risolalar, savdo karvonlari, ziyoratchilar va ulamolar orqali ham norasmiy yo‘llar bilan amalga oshirilgan. Ayniqsa, Buxoro va Eron o‘rtasidagi munosabatlar bu jarayonda nisbatan barqaror va ko‘p asrlik bo‘lgan. Xiva va Qo‘qon xonliklari bilan esa aloqalar ko‘proq siyosiy ehtiyojga yoki tashqi tahdidga qarab faollashgan yoki sustlashgan.

Shuningdek, XIX asrda Rossiya va Britaniya imperiyalarining mintaqadagi bosimi tufayli Eronga ham, O‘rta Osiyo xonliklariga ham tashqi siyosatda katta to‘siqlar yuzaga keldi.

Shu bois, Eronning bu xonliklar bilan bevosita diplomatik aloqalari qisqardi, ammo diniy va madaniy aloqalar norasmiy shaklda davom etdi. Tarixiy jihatdan olib qaralganda, Eron va O'rta Osiyo o'rtasidagi bu munosabatlar nafaqat ikki mintaqaning o'zaro siyosiy munosabatlarini yoritadi, balki ularning tashqi siyosat yuritish madaniyatini, davlatlararo munosabatlar tajribasini, hamda musulmon dunyosidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini ham ochib beradi.

Bugungi kunda mazkur tarixiy tajribalarni chuqur tahlil qilish va ularni zamonaviy mintaqaviy diplomatiya bilan taqqoslab o'rganish, O'zbekiston va Eron kabi davlatlarning bugungi siyosiy va madaniy hamkorligiga tarixiy asoslar yaratadi.

REFERENCES

1. Axmedov, B. "Buxoro-Amirlikning tashqi siyosati." Sharqshunoslik masalalari, 1995.
2. Abdug'aniyev, M. "Qo'qon va Eron: XIX asr diplomatik aloqalari." Markaziy Osiyo tarixi, 2004.
3. Ziyayev, H. Buxoro amirligining tashqi siyosati (XIX asrda). – Toshkent: Fan, 1986.
4. Abdug'aniyev, M. Xiva xonligi va uning qo'shni davlatlar bilan munosabatlari. – Urganch: Ichan qal'a, 2001.